שחוקו של משורר

(ל„עמק דדהבא" של י'. טשרניחובסקי)

א.

באתי לפניך, הקורא, והזמנה בפי: הואילה־נא להלוות לטיולים שנערוך מדי פעם בפעם, טיולים בשדה־השירה ומשעוליה. הם לא יהיו כטיולים שהם מעשה נסיעה נחפזת של המסתפק במראות הכוללים, אלא כטיולים שהם מעשה הליכה מתונה של המתחקה על הגילויים המפורטים. משל סיעה של חובבי טבע היוצאים למרחב ובודקים אותו פינה־פינה לפרטיה ופרטי פרטיה. היום, עם ראשית טיולינו, נבור לנו שדה נרחב ובו חלקה אחת ובה פינה אחת ונבדקנה יפה־יפה. השדה הנרחב היא שירתו של ש. טשרניחובסקי, החלקה בו היא הפואימה שלו „עמא דדהבא", הפינה בה היא פינת השעשועים.

לכאורה הפינה הזאת אינה עשויה לבאר לך אלא טיבם של כלים, אמצעים, פנינים. ביתר דיוק: טיבו של סוג מסוים. ואפילו לא מכריע, במסכת כלים, אמצעים, פנינים. אך כל מה שתעמיק תראה, כי אפילו הכלי הקטן הוא פתח ביאור לענין הגדול, לתוכן, אפילו לשורש.

ב.

כשאתה בודק ב„עמא דדהבא" מבחינת כלי השעשועים אתה מוצא אותו דומה ושונה לשירים ושירות אחרים של המשורר. דומה — כמותה כמותם מצוי בהם הסוג הרגיל של שחוק אותיות ומלים מכוון ושאינו מכוון וכדומה; שונה — אך בה בלבד מצוי הסוג המודגש של אליטרציה והשחוק מורכב בזכרי כתובים. והרי לפניך שתי דוגמאות של סוג רגיל: „תמונה עומדת ישנה ודהה משמש / ושימשה מה ששימשה לזבובים שלא בטובתה"; „פתאום עברנו על גשר מכסה על זרם רב־זמר". דוגמה ראשונה היא שחוק בשורש כפול־הוראה (שמש־חמה, שמש־שרת). דוגמה אחרונה היא שחוק בחילופי אותיות שורש (זרם־זמר), ובדומה לה: „ועלמות אין מספר עמלות בשדה וכוורה" (עלם־עמל), וכן הדוגמאות שבהן מלת־שחוק אחת באה פעם אחת ומלת השחוק האחרת פעמיים: „מקצף קופץ־קפיצות, מקדה מגלגלי שעונים" (קצף־קפץ), „אים ונורא האופל ומלא מלחש מלחשים / תגועה הלושה איומה" (לחש־חלש). בדוגמאות האלה לפניך שחוק שהוא מודע ומכוון, וסמיכות המלות מעידה על כך, שלא כדרך הדוגמה: „מי בהרקים וריזים ומי ברוח נושבת / לשם הזדווגות רחוקים, המחכים לו איש מרחוק" שאפשר שהשחוק בו (הרק־רחק) אינו מודע ומכוון, ביחוד שמלות־השחוק רחוקות זו מזו. מה שאין כן בדוגמה: „זו שנוצרה ליחד עולמות אין סוף ואין זמנים / עם קטן יצירי אדמות שירת אלם בשדה" שבן צמד־השרשים הזה (עלם־אלם) הוא מטבעו ושימושו עשוי לשחוק. והוא הדין: „ברחש עשבים ישנים באין קול בהללו של עולם / ער בכל ש"י עולמתיו ומאזין מאזין מחריש", והוא צמד־השרשים (רחש־חרש) שכמעט אין לך משורר עברי בדור אחרון שלא שיחק בו. כי משוררנו משחק בו ביודעים ראה דוגמה אחרת: „המתמזגת פה יפה עם רחש הרישי מסביב".

ג.

כל אלה דוגמאות לשחוק המלים המצוי, אך יש דוגמאות לשחוק אותיות מכוון, המיוחד לפואימה זאת. הכוונה לאלה השורות השלימות, שאליטרציה מכוונת באה להבליט לפנינו את עולם הדבורים בדרך החיקוי של רחשם. הרי, למשל, אליטרציה המהלכת עלינו, בזיי"ן ומימ"ין הרדופות ורצופות, את הזמזום: „מזמור מזמוטי מזומנים, ביזונים מזרע קתמומז / זמרת זמזומי זמרה: המזוג לי ייני וזומן, / הוי, מזמינתי, לזמן? מזל טוב! מזל טוב זוזי". וכן: „זמר זמזומים באון זעם מתפשט ממזוה למזווה / זמזום בין זנים וזנים, מזמוטי מזורזים בעזמה, / זמיר בין זלזלים וזמורות בזמנים של מזל מזמרת / שיר העבודה הגדולה, שיר העבודה הגדול". ובדומה לכך אליטריות של זיינ"ין, שינ"ין ופא"ין: „רות תזזית כופפת, פושטת מזרחה כפיה / זכור לחורבן השקמים אשר בשפלה הרחבה", או של זייג"ין. למד"ין ופא"ין: „תבנית מלמלת קלילה אשר שזפה הזעפרן".

ד.

מיני השחוק שראית יסודותיהם גלויים לפניך — אתה רואה בעיניך את השורש המשמש לשתי פנים (שמש), אתה רואה בעיניך את חילופי אותיות השורש (זמר־זרם), או המוצא (עלם־אלם), אתה רואה בעיניך את האותיות המסוימות הנצמדות למלים באופן שצלצולן ותכנן מעלות את בוננתך (זמזום הכוורת). אך יש מיני שחוק שעיקרם ביסוד עלום ובכללם בולט שחוק הכתובים, וכבר שמעת כי המשורר, שלא היו נוהג דרך שחוק, נהג בו במיוחד ובמובלט בשירה שלפניך. גם כאן יש, כמובן, דוגמאות פשוטות יותר ומורכבות יותר. דוגמאות פשוטות כששחוק־הכתובים הוא מועט — שההשוואה שאתה משיה תוך קריאה את מה שכתב המשורר ומה שנאמר בכתוב מעלה לפניך שינוי קל. למשל: „אלה מסעי הבהיל מתוך הרחבה ושפע" (על דרך: אלה מסעי בני־ישראל) או: גם המלכה נסערת — — / אשר כל כבודה פנימה — בין ההמונים תתלבט (על דרך: וכבודה בת מלך פנימה). „העילוי הנודע לתהילה / פרח שעשועים לשדכן המדינה (על דרך: ילד שעשועים). „כורן ותיק יודע טבע דבוריו התובות", וכן: „כורן ותיק יודע נפש הדבורה הפחידה (על דרך: יודע צדיק נפש בהמתו). „בית גגע בבית וגינה בתרבין נגעה" (על דרך: הוי מגיעי בית בבית). דוגמה אחרונה יש בה צד של חידוד, שכן המשורר בעזר בלשון הכתוב שלא לכוונת התוכחה שבו. וצד זה בולט יותר בדוגמאות אחרות: „ויתרוצצו הבונים אוי ואבוי לה לאמא" (על דרך: ויתרוצצו הבנים, והחידוד הוא ברמז למלחמת האחים בישוב החדש). „פתאום יועמו שמים ועב כבדה מקשה ללכת (כאילו מקשה ללדת, על דרך: ותקש בלדתה, בהקשותה בלדתה), „בצנת טרם צפירה ברון יחד שכוי הכפרים" (על דרך: ברן יחד כוכבי בוקר, והחידוד הוא בהורדת המוסיקה של הכוכבים לקריאת התרנגולים). הקונפרונטציה שבין הכתוב ובין שינויו המרובה היא המבלטת את ההומור, אך צד הפיקאנטיות שבו אם השינוי של לשון הכתוב הוא מינימאלי בעוד שהשינוי של תכנו הוא מכסימלי. ואם חדה הדוגמה: „אש וגפרית בגרזנם ופסוקים של פוסקים אהרונים" (על דרך: רוממות אל בגרונם), על שום הניגוד (אגב, שים לב לשעשוע העלים: פסוקים־פסקים של פוסקים), ואם תמה הדוגמה: „הולכים נחילינו לחדש את כורתנו מקדם" (על דרך: חדש ימינו כקדם) על שום שמירת הריתמוס של הכתוב, — הרי חדה ותמה מהם הדוגמה: „מקהלה גדולה עשירה בנגינות וכלים מכלים משונים (על דרך: וכלים מכלים שונים), שהשינוי המראה הוא אך באות אחת (שונים־משונים) ושינוי הענין גמור: לא כלי־אוכל מרובי צורה אלא כלי־זמר מוזרי־צורה. ובדומה לכך הדוגמה: „בגיגית רפודה בתפוחים ומסומכת בעששית (על דרך: רפדוני בתפוחים סמכוני באשישות) שבולט בה שינוי מחוכם של מלה אחת (אשישה־עוגה, עששית־גוש ברזל). ואולי גם הדוגמה: „חרס לא ינתק לעולם בחסדו של בורא העולם" (על דרך: והחוט המשולש לא במהרה ינתק) שחילופי מלים (לא במהרה־לעולם) משנים את הענין (כתוספת חידוד הוא בשימוש הכפיל בתיבה: עולם — פעם אחת במובן נצח ופעם אחת במובן תבל).

ה.

הדוגמאות האלה אינן ממצות את דרכי זכרי הכתובים בפואימה שלפניך. יש ונזכר הכתוב כרוך בזכר דרוש. כן, למשל: „גם בניו שיחיו / אותם שתילי הזית, שאם לא המת מי היה ממתיק לו את השעה לאחר שבאת". זכר הכתוב (בניך כשתילי זיתים), מעלה מיד את השינוי (הזית־זיתים) שמרומז בו דרוש עלה זית (והוספת ההידור: הזית שהוא מר ממתיק). ויש ונזכר הכתוב נבלע במעין הלצה עממית: „על אפו וחמתו שכנים חוחולים קראו לו ככה" (על דרך: על אפו וחמתו, ותיבה: אפו משתמעת לשתי פנים). ויש ונזכר הכתוב כרוך בזכר כתוב שלא במקרא. כן, למשל: „חידה המלכה וחידה כל בכוורת יולד / אשר לעמל ואשר למלכות — למלכות" (מזה על דרך: אדם לעמל יולד, ומזה על דרך: תנו וכו' ולקיסר אשר לקיסר).

ו.

מובן, כי השחוק הנוטל חירות לעצמו בזכרי כתובים נושלה בדברי חז"ל וגם כאן יש דוגמאות פשוטות יותר ומורכבות יותר. הרי, למשל: „אחר כבר תבע בפה... ואילו שפתים לכותל" (צירוף על דרך: אשה תובעת בפה ועל דרך: אזנים לכותל). „הבור — — אינו מתרוקן מחוליתו" (על דרך: ואין הבור מתמלא מחוליתו), או: „ומשנכנס פבראל מרבה אנכי בקריאה" (על דרך: משנכנס אדר מרבין בשמחה); „פוסק כוורות האחרון / נחבט בשאלת הצבע, שיש בו לצבוע, אם לבן / ואם כולה תכלת" (צירוף על דרך: בין לבן ותכלת, ועל דרך: טלית שכולה תכלת), ובדומה לכך: „ועכשיו מה אתה, אדום או לבן, משמע כולך תכלת". בדוגמאות האלה ניכר השימוש בכינויים של קודש וקדושה לענינים של חול, אך הוא בולט בדוגמאות אחרות: „בור דארדיבלות אני" (על דרך: בור דאוריתא). „מה שראתה שפחה בגן לא ראת מלומד מימיו" (על דרך: ראתה שפחה על הים מה שלא ראה יחזקאל וכו'), ובדומה לכך: „מי שלא טעם מאותם בקבוקים שמורים לא טעם טעם של משרה בימיו" (על דרך: מי שלא ראה בנין הורדוס וכו', מי שלא ראה דיופלסין של אלכסנדריה וכו' לא ראה וכו'). ואם לא דייק בהחלפה זו בא חיזוק לה: „בידוע לכל כי היינות כל זמן שמזקינים טעמם משתפר עליהם" (על דרך: זקני תורה כל זמן שמזקינין דעתן מתישבת עליהן), והוסף לכך בענין היין: „בן ארבעים למעלות ועמד בזיקוק פעמיים" (על דרך: בן ארבעים לבינה). ואל תאמר, כי השינויים האלה אך שעשוע הם למשורר, כי אם תעיין בדוגמאות אחרות תראה כוונה. כי אם, למשל, תשמע: „כלך לך אצל כוורות (על דרך: כלך לך אצל נגעים ואהלות), וכן: „פתאום לפתע חל איסור על ל"ט מלאכות כוורת" (על דרך: ל"ט מלאכות האסורות בשבת), וכן: „והיתה אדמתו ירשה לבני החדקים ולחכמי חרמש בלבד" (צירוף על דרך: והיה אדום ירשה, ועל דרך: חכמי הרמז־הקבלה), ותחשוב את ההקבלות שבין כוורת ובין הלכה ושבת וכדומה כענין שעשוע בלבד, סימן כי לא נתת דעתך עד כמה המשורר שוקד להראותך, כי הכוורת ומעשה הדבורים הם כמקדש וקדושה בעיניו.

ז.

ועל כן תן דעתך על כך ותראה הגדרת הקדושה כהגדרה חוזרת. הרי „זרעי הקודש במאבק שונים ומשונים למיניהם" (על דרך: זרע קודש מחצבתך), „יין קידושין דיתני", „אוצרים את נקטר הקודש", „ואבקת ניצנים קדושה", „לשתות מיין הקדשים", „באתרוג הקדש ובאשכולית", „דממה רבה יהודה מדברת באלם קדושה"; „והיתה השעה קדושה / עבר והוה ועתיד פה נשקו במקום הקדוש", וכיוצא באלה. אין אתה צריך טירחה יתירה כדי לראות את המשורר קושר כתר קדושה עליונה לטבע ורחשה. כפי שהם נשקפים לך מהוית עמא דדהבא, עם הזהב, עם הדבורים. ולא זו בלבד שאתה שומע על אלהי הדבורים, בעל דבור (על דרך: בעל פעור) ועל שמש אלהי הכל (ואין ברור, מה לגבם היוצר הנזכר בראשית הפואימה), הרי אתה שומע על „לחם הקודש לפני — — / — — מעשה שטן להכעיס / המעכבני בעבודת, לרעג לקודש", כלומר, על העושה בכוורת כעובד עבודת הבעל, שהיא עבודת קודש. אמנם אתה שומע: „בגד תעשה לך, בגדי עבודה בגינה — — / לכשתכנס במכוורת תכנס בכהן למקדש / אלף הבדלות להבדיל, שגרא דלישנא בשפתי... / והיו בגדיך נקיים" אולם, אם תקרא במקום אחר: „כלל זה נקוט בידך: כוורת לעולם עומדת / על הנקיון בלבד, ויהיו בגדיך נקיים" לא תפקפק כי הראייה היא ראיית כהן, כפי שמעיד זכר הכתוב (כדרך: בכל עת יהיו בגדיך לבנים ושמן על ראשך אל יחסר), והתמונה שאתה מוצאה בשירה הזאת: „וממעל לה הכסיף החרמון הישיש בשלגיו / כאותו הכהן לבוש בדים וכפיו הברכה הקדומה: / את אחותנו היי לאלפי רבבות" וכו'.

ואם כוורת ועובדה במקדש וכהנו לא תתמה לשמוע: „שבת שבתון היום היום הגדול לדבורים" ותראה מראה „כנופיות חסידיו הקטנים של בעל דבור — ומתודות". והוידוי כדרך הוידוי שלנו, באלפ"א ביתא, ובדמיון המלים או הצלילים וההפסקות: „אשמנו — בזזנו — גבבנו — דלדלנו דבש פינו — / התעצלנו מאד והתרשלנו — זללנו — / חסכנו — טמנו מתק — ישנו יומם — כרכרנו — / אוי לכלכנו — מרדנו — סרנו ממצוותיך — אוי עקצנו — פקפקנו — צרצרנו — קלקלנו טרף — רימינו — שוטטנו — תבענו — אוי לנו כי תרהרנו". ואם תטרח להשוות את הנוסח הזה לנוסח הוידוי שלנו, תלמד משהו על דרך השחוק וביחוד על כוונתו.

אבל הודאי חשת, כי במחזה הקטן הזה כאילו נשתנתה האוירה — המלה: אוי, החוזרת כמה פעמים, העבירתנו מתחום האסוציאציה הרחוקה של ימי התנ"ך ולפניו, לתחום של האסוציאציה הקרובה — העיירה ובית תפילתה. ואכן פעמים תראה משל הדבורים כמשל קהל המתפללים בעיירת ישראל. פעם אחת: „משל לשקיבל חסידים באמצע התפילה ופסגת / ההתלהבות הגדולה, וכולם נחפזים, מתרוצצים"; פעם אחרת: „משל כערבי הקפות בבתי כנסיות בעיירה / אשר פתאום יתמוללו הסרגים והמחיצות כולהן / עזרת נשים תבוטל, תהיה העם כולו אחד / נשים וגברים וטף, זקנים ונערים ביחד / בעלי בתים ושוליות, עגלון ורבי וחייט / המיוחסים בעם ודלת העיר המטולאה — / ככה התערבו הדבורים". ואם תעיין יפה תבין, כי לא מקרה הוא, ששני המשלים הם בשעת מיוחדה של ביטול היש וביטול המחיצות.

ח.

אולם עתה שנגלה לך עיקר הכוונה שבשעשועים, ביחוד בכתובים ובמימרות חז"ל, אתה מבין יותר דוגמאות: „ארץ היא לא תכסה על כל מתמדיה" (והכתוב הוא: ארץ אל תכסי דמי), או: „ברכת שמים מעל וקרקע רובצת תחת" (והכתוב הוא: ברכות שמים מעל ברכת תהום רובצת תחת). וכן: „חבר אבירים מנסר בחלל סכול התכלת בעקבות / מלכת ממלכה הזוג לבקה בה אך הפעם" (והכתובים הם: לאהבה את ד' אלהיכם ולדבקה בו; לאהבה את ה' אלהיך לשמוע בקולו ולדבקה בו; ואפשר פעל צירוף על דרך: שא נא חטאתי אך הפעם ועל דרך: אמותה הפעם). אולם עתה שראית דרכו של המשורר להיעזר בשחוק הכתובים ודברי חז"ל, לשם חילונה של המקובל קדוש וקדושה ולשם קידושו של המקובל חול וחילוניות, ראוי שתבדוק בדרך שעשועיו בתמונות שלימות של כתובים או אגדת חז"ל.

ודע, כי מה שמצאת בשחוק מלי הכתובים תמצא בשחוק תמונות הכתובים, כלומר, ליד הדוגמה לתומה תמצא דוגמת שעלומה בה כוונה, שהיא ממהותה של הפואימה שלפניך. הרי, למשל, דוגמה: „בת קול יוצאת ומכרזת, דוברת וזכור ואומרת: / מי הדבור אשר חש, החליש במחנה — / ילך וישוב לכוורתו, פן ילא ואחר ישיגנה / מי הדבור הזקן ומי בעל מום שבמחנה — / ירד וישוב לכוורתו פן יצנח ואחר יכבשנה; / מי הדבור הרזה משבט אין־כוח — / ירד וישוב לביתו פן יפול ואחר יקחנה" / ויספה בת־קול על אמרתה: „מי הדבור אשר ירא / מי רך־הלבב במחנה — ירד וישוב ולא ימס / לבב כל אחיו כלבבו. כי בחייו הוא ימהרנה / כאשר צוה לו בעל דבור אלהי הכוורות". ההקבלה בין התמונה הזאת של הדבורים לפני מעשה הנישואים ובין תמונת המקרא על יוצאי המלחמה בישראל מראה צד של דיוק מחושב ומכוון (ודיברו השוטרים אל העם לאמור מי האיש אשר בנה בית חדש ולא חנכו ילך וישוב לביתו פן ימות במלחמה ואיש אחר יחנכנו; ומי האיש אשר נטע כרם ולא חיללו ילך וישוב לביתו פן ימות במלחמה ואיש אחר יחללנו; ומי האיש אשר ארש אשה ולא לקחה ילך וישוב לביתו פן ימות ואיש אחר יקחנה; ויספו השוטרים לדבר אל העם ואמרו: מי האיש הירא ורך־הלבב ילך וישוב לביתו ולא ימס לבב אחיו כלבבו; (דברים כ' ה'—ח'). אך מן הענין שותתן דעתך על שינוי קטן ועל תוספת קטנה של המשורר. הוא אומר: ירד וישוב, והוא אומר: רך הלבב במחנה, לאמור לתמונת המקרא בשתלבה לו תמונה דומה, בימי ירובעל שנאמר בה: מי ירא וחרד ישוב ויצפור מהר גלעד וכן: קום רד במחנה, וירדת במחנה. דוגמה אחרת הוא תיאור הבחורה הרווקה העמלה בקיבוץ: „יתר הרפת הובישה הכביסה על גבי עריבות / ויתר הכביסה סחטה הגינה היבשה והתיעול / ויתר התיעול — הילדים החשים בבטנם הנפוחה / הכל הכל הקריבה למשק, לקיבוץ, לרעיון: / יפיה, אביבה, כל כוחה, כל נפשה, עם כל מאודה / הנה היא לפניך הדבורה הטהורה והקדושה / אחת הדבורים שלנו". (מיד עולה ההקבלה אל התמונה בנבואת יואל (יתר הגזם אכל הארבה ויתר הארבה אכל הילק ויתר הילק אכל החסיל) והרחבתה של התמונה העזה והקצרה הזאת ליד תיאור ריאליסטי נרחב יותר מעבירתך מאוירה של מרחב לאוירה של מיצר. ושוב דוגמה אחרת: על מעוף הדבורים: „בנותי בנותי היקרות איככה אראה בעופכן? / טוב לי פה אשארה, כופנה אל אשר תעופנה" / וזמזום מסביב לה, רסן: „לא, כי עמנו תלכי / פה לא תשאר כנף. חלוצים נצא ונתור / ארץ ושדות אחרים גנים וכוורת אחרת / אלא אל כל אשר תלכי, נלך גם אנו כולנו / ובאשר תעופי נעופה — כל עמא דדהבא / זבולך זבולנו וכוורתך כוורתנו, רצאי". גם כאן עולה מיד ההקבלה אל התמונה בספר רות שנעשתה בה הרחבה. (ותאמר נעמי שובנה בנותי — — שובנה בנותי — — ותאמר רות — — כי אל אשר תלכי אלך עמך עמי ואלהיך אלהי)

בשלוש הדוגמאות האלה אתה רואה שימוש בתמונות כתובים לתומו, אך אם תעיין יפה תמצא גם בהם רסיסי־הכוונה שראית בה קודם. בדוגמת עם הדבורים לפני מסע־הנישואים נאמר: כאשר ציוה לו בעל דבור אלהי הכוורות, והציווי עשוי כדרך הציווי של אלהי ישראל לעמו. בדוגמת הנערה הרווקה נאמר כי נתנה לעמלה כל כוחה, כל נפשה, עם כל מאודה, והוא כדרך: בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך, לאמור, עמלה כאלהות הוא לה. בדוגמת השיחה בין הדבורה והדבורים נאמר: זבולך זבולנו וכוורתך כוורתנו, ולפי זכר הכתוב הזבול כעם הכוורת כאלהים.

ט.

הדרך הזה של שימוש בתמונות כתובים יתבלט לעיניך אם תבור לך דוגמת של תמונה בתמונות שיר השירים ותקביל את שימוש המסורת ושימוש המשורר בה. התמונה היא: „ששים המה מלכות ושמונים פילגשים ועלמות אין מספר, אחת היא יונתי תמתי, אחת היא לאמה ברה היא ליולדתה". אם תעיין במדרש תראה, כי בכל השירה הזאת הרי היונה היא לו ישראל והפלגשים והעלמות האומות, והמספרים הם לו בית־אחיזה לדרוש בסוגיהם. ואילו משוררנו עושה את התמונה, בשינוי המספרים, ענין לדבורין: „חמש מאות אבירים, ששה עשר אלף הגולם / עוד ארבעים אלף דירות עדן בחתולים / ועלמות אין מספר עמלות בשדה וכוורת / אחת היא המלכה הצעירה, הזקופה, הנאה / אחת היא לכוורתה, ברה היא לאומתה".

ועד היכן המשורר מגיע בדרכו בכתובים, אם תמונות ואם מושגים, אתה למד משלוש דוגמאות בולטות ביותר. האחת: „ועמא דדהבא בית דבורה / הוא אבי אדריכלים אשר מעולם, והוא החל / לקרוא בשם בעל־דבור אלהי הכוורת והיה / גיבור בונה ממלכות לפני דבור אלהיהם", והקבלתה על דרך: הוא היה אבי כל תופש כנור ועוגב, וכן: המה הגיבורים אשר מעולם אנשי השם, וכן, והוא העיקר: אז הוחל לקרוא בשם ד'. לאמור, כתוב המשמש את אלהי המקרא משמש את בעל דבור. אחרת: „בשופר לא בממע יתקע. וקול נהימה דקה ישמע.. / ובאו העובדים בקרן תאשור וכל הנידחים / בכרם של צהרים והצטרפו להמון בזמזום ובשאון כנפים" והוא על דרך: ובשופר גדול יתקע וקול דממה דקה ישמע. וכן: ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים מארץ אשור והנדחים מארץ מצרים. השחוק המחושב ורב־הפנים בולט מאליו (דממה — נהימה, אובדים — עובדים, אשור — תאשור, מצרים — צהרים, והקבלה הריתמית ארץ — קרן — כרם) ולאורו נראית לנו תמונה מרעישה של ימות המשיח וקיבוץ גלויות כתמונה משעשעת של יגיעת דבורים. (לשם הדגשת השעשוע תשווה את שימושו של משוררנו בתמונה זו בשירו „ואומרים יש שופר" שנאמר בו: „בין אוקינוס מכאן ואוקינוס מכאן / האובדים בארץ דוס, נדחים ביון / מי ישדיד לי בלוב מי בכוש נאמן?). שלישית: „ובשתגיע השעה הגדולה למעוף נישואיה / צפור לא צייץ בעץ ועוף לא פרח ברקיע / שור לא געה בכר ונשיאים לא עפו במרומים / עצים לא אמרו פטפוטים / האויר לא הזדעזע / אובל מים לא דובב — כל העולם הגדול / שותק ומחריש על כל בריותיו הנאות". התמונה הזאת אינה אלא הרחבתה של תמונה גדולה ונודעת באגדת חז"ל: כשנתן הקדוש ברוך הוא את התורה צפור לא צייץ, עוף לא פרח, שור לא געה, שרפים לא אמרו קדוש, הים לא הזדעזע, אלא העולם שותק ומחריש ויצא הקול: אנכי ד' אלהיך. לאמור, שעת הזיווג של הדבורה המלכה משמשת אותה תמונה עצמה ששימשה את מעמד הר סיני.

האמנם אך שעשועי לשון וכתובים הם שעברו עתה לעיניך?

דב שטוק